

Володимир Кучер,

д.і.н., професор, Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека Національної аграрної академії наук України
(Київ, Україна)

Олександр Лисенко,

д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net

Олександр Потильчак,

д.і.н., професор, Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
(Київ, Україна), pot1965@ukr.net

**Рецензія на рукопис дисертації А.О. Іваненко «Місцеві судові
установи, адвокатура та нотаріат в системі апарату влади
Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації
(1941–1944 рр.)», поданої на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України**

Оскільки у монографічному форматі ця праця вийшла невеликим накладом, а дисертаційний варіант, який дещо відрізняється від книжкового, доступний для кожного потенційного читача в інтернеті, його рецензенти вирішили викласти свою експертну оцінку на останню версію.

Одним із важливих напрямків розвитку української історичної науки на початку XXI ст. залишається подолання наслідків того негативного впливу, що чинився компартійним ідеологічним апаратом на вивчення різнорідних за характером і змістом процесів української історії періоду Другої світової війни. В її до межі політизованому та ідеологічно вивіреному наративі, що увібрав у себе глорифіковану версію «Великої Вітчизняної», не знайшлося місця цілим пластам політичної та соціальної історії війни. Творці цього наративу свідомо спрощували, до непізнаності спотворювали складні за природою соціально-історичні процеси 1939–1945 рр. примітивізуючи їх до чорно-білого сприйняття.

Сучасний етап розвитку фундаментальних наукових досліджень позначений освоєнням нових тематичних ніш, до того не опрацьованих науковцями через світоглядні обмеження та недоступність джерел. Інерція радянського і пострадянського сприйняття минулого суттєво корегувала пізнавальний інтерес та рейтинговий статус проблем, серед яких продовжувала домінувати усталена ієрархія, у якій пріоритетне місце продовжували посідати баталістика, політичні, економічні макро-процеси, державні та силові структури. Що стосується окупаційного періоду, то його вивчення концентрувалося на апробованих векторах, що передбачало нищівну критику всіх без винятку заходів окупаційних властей, апологетику радянського антифашистського руху Опору, віктимізацію всіх категорій українського соціуму. Водночас зі сфери системних наукових студій цілеспрямовано вилучалися тематичні напрями, опрацювання яких могло порушити струнку ідеологізовану схему «Великої Вітчизняної війни», закроєну на жорстких параметрах, ієрархії подій та історичних постатей, антагоністичному постулюванні «своїх» та «чужих». У цьому «прокрустовому ложі» формувався історичний наратив з ретельно прихованими лакунами і табу і будь які спроби подолання радянської історіографічної спадщини в суверенній Україні навіть на рубежі ХХ і ХХІ століть трактувалися прокомуністичною ветеранською організацією та «лівими» політичними силами як зазіхання на «правду історії». Та все ж об'єктивні суспільні зміни, поступова інтеграція до світового наукового простору сприяли легітимації неполітизованих підходів до історієписання. Це сприяло усталенню переконання, що фундаментальне знання потребує постійного наповнення новими реконструкціями минулого, завдяки чому розлоге історичне полотно набуває ціліснішого вигляду, а також здатності давати адекватні відповіді на суспільний запит і сучасні виклики.

Апробація в наукових дослідженнях принципово нових концептуальних підходів до вивчення окупаційного періоду, що тривала у вітчизняній історіографії на початку 1990-х рр., зрештою, призвела до поступової деконструкції на початку ХХІ ст. історико-партійної концепції «німецько-фашистського» окупаційного режиму, змінила обличчя наукового дискурсу проблеми, додавши новітньому історичному наративу документальної обґрунтованості, виваженості, тематичного ромайття, почасти скорегувавши, а багато в чому докорінно змінивши акценти та оцінки в трактуванні окремих напрямків і способів діяльності окупаційного апарату нацистів в Україні у 1941–1944 рр. Серед тем, що раніше практично не досліджувалися істориками, з'явилися питання соціально-правового статусу місцевого населення окремих окупаційних зон на території України, моделей поведінки громадян, легітимації окупаційного

режиму в різних ділянках суспільного життя, а останнім часом і юридичних форм забезпечення функціонування українського суспільства в окупації.

Сьогодні стало очевидним, що вивчення такого складного соціального організму, як українське суспільство та окупаційна влада періоду 1941–1944 рр., неможливе в рамках методології та методики однієї лише історичної науки. Такий багаторівневий та поліаспектний аналіз потребує комплексного застосування методів суміжних наук, зокрема соціології, психології та правознавства.

Однак процес методологічного «переоснащення» виявився доволі складним, потребував значного часу і зусиль, подолання інерції мислення, освоєння нових джерельних пластів, що занадто повільно і вибірково розсекречувалися відповідними державними структурами. Тому, як це не парадоксально виглядає, лише тепер вітчизняні дослідники опрацьовують проблематику, що до того довго перебувала на периферії системних наукових студій. Дисертаційний проект А.О. Іваненко саме і покликаний заповнити одну з таких лакун, що визначає її наукову актуальність.

Спроба реалізації окресленого вище комплексу проблем в конкретних територіальних межах і визначає *наукову актуальність* праці, що, вочевидь, є першою в українській історіографії спробою з'ясування особливостей нацистського окупаційного режиму в соціально-правовій сфері України у 1941–1944 рр. Зокрема, йдеться про комплексний аналіз нормативно-правового регулювання правовідносин на окупованій території України в роки Другої світової війни.

З іншого боку, резонанс, що його продовжують викликати в українському суспільстві складні та неоднозначні проблеми історії минулої війни, сьогодні отримує нові імпульси, додає дисертаційному дослідженню авторки *суспільно-політичної актуальності*. Йдеться про історичні паралелі, коли мимоволі виникають асоціації між спробами юридичної легітимізації режиму нацистської окупаційної влади в Україні 1941–1944 рр. і подібними потугами окупаційних «ДНР–ЛНР» на частині окупованого українського Донбасу в 2014–2020 рр.

Працюючи над темою, дисертантка спробувала вирішити кілька надзвичайно важливих і непростих завдань методологічного, теоретичного та прикладного характеру, зокрема: з'ясувала ступінь вивчення проблеми в історіографії; розкрила інформаційний потенціал актуалізованої джерельної бази проблеми, обрала та обґрунтувала методологічні орієнтири та методичний інструментарій дослідження; окреслила заходи окупантів із запровадження «нового порядку» в Україні; ідентифікувала систему окупаційних органів та установ, уповноважених на реалізацію його мети і

завдань; означила органи влади, що організовували юридичні форми та засоби регулювання соціальних відносин місцевого населення України в умовах нацистського окупаційного режиму.

Кваліфікаційна праця володіє усіма ознаками новизни як у теоретико-концептуальному, так і в емпіричному вимірах. Вона покликана деконструювати шаблонне уявлення про нацистський окупаційний режим, що, згідно з радянським історіографічним каноном, спирався винятково на терор у всіх можливих формах. Авторкою здійснено комплексний аналіз нормативно-правового регулювання правовідносин місцевого населення на окупованій території України в роки Другої світової війни. Це дало змогу з'ясувати реальні можливості захисту прав місцевого населення України в умовах окупації.

Новаторським елементом слід вважати застосування дисертанткою міждисциплінарних методологічних підходів, спроби поєднання дослідницьких методик і прикладного інструментарію соціальної історії та правознавства. Останнє наблизило до адекватнішого відображення та оцінки нацистської окупаційної політики щодо українського суспільства в її соціально-правовому вимірі та дало змогу встановити співвідношення між позасудовим терором окупантів і специфічно правовими засобами врегулювання соціальних відносин місцевого населення України. Жодною мірою не ідеалізуючи «новий порядок», здобувачка окреслила зміст і спрямування нормативно-правового поля, в якому організовували життя підкупаційного українського соціуму німецькі адміністратори, підходи німецької влади до розбудови судової мережі, адвокатури і нотаріату та алгоритму їхньої діяльності.

Історіографічний огляд дав змогу здобувачці чіткіше окреслити смислові обриси проблем, що потребують спеціального вивчення. Ґрунтовний аналіз вітчизняних та зарубіжних публікацій з означеної теми уможливив з'ясування більшою чи меншою мірою опрацьованих питань, надміру ідеологізованих, дискусійних та сфальсифікованих зон, що сприяло визначенню дослідницького поля для дисертаційної праці.

Водночас виконавиця кваліфікаційної роботи ретельно та послідовно, намагаючись робити це в дискусійному ключі, аналізує знакові праці з проблеми, що сформували «обличчя» історіографії окупаційного режиму в радянській, вітчизняній та зарубіжній науці, робить оцінки та віддає належне своїм попередникам у вивченні різних аспектів теми. Проте тут не обійшлося без певних невеликих упущень. Сегмент зарубіжної історіографії нацистського окупаційного режиму в Україні виглядав куди б змістовніше репрезентованим, аби авторка дисертації доповнила його працями польських істориків (В. Бонусяк та ін.). Менше з тим, формулюючи проміжний висновок, А.О. Іваненко цілком обґрунтовано констатує

відсутність спеціальних досліджень, предметом аналізу яких було б функціонування судової системи, адвокатури та нотаріату в РКУ та ВЗО. На думку здобувачки, яку ми поділяємо, брак таких напрацювань створює ситуацію, коли бачення життя українців у підокупаційному соціумі виглядає занадто спрощеним і не передає усієї повноти тогочасних соціальних відносин (с. 51).

Вже у цьому підрозділі позначено вододіл між сучасними і рудиментарними підходами до висвітлення проблематики окупаційного режиму. Авторська позиція виявляється у критичному ставленні до творчого доробку попередників у тій частині, що стосується дефініцій, ревізії та уточнення їхньої конотації. Це має принципове значення для формування власної візії явищ, які стали предметом студювання, їх логічного вмонтування у загальну концепцію праці. Прикладом може слугувати піддана критиці теза одного з дослідників, який відносить правові відділи місцевих управ до «каральних органів», хоча насправді вони виконували переважно розпорядчі та контрольні функції.

Кваліфікаційна робота виконана на солідній джерельній базі, основний масив якої становлять маловідомі та вперше введені дисертанткою до наукового обігу документи з кількох центральних та регіональних архівосховищ, зокрема: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України та регіональних архівів СБУ, 12 обласних державних архівів. Характеризуючи в *підрозділі 1.2.* джерельну базу свого дослідження, здобувачка розкриває причини недостатньої уваги дослідників до документів про діяльність таких юридичних інститутів окупаційного режиму, як суд, нотаріат і адвокатура, викладає власні критерії класифікації та відбору документальних джерел. Ключовими серед таких здобувачка вважає їхнє походження, час появи, типологію, службову приналежність і місце в ієрархії нормативно-правової бази в системі окупаційної влади. Відтак неопубліковані архівні документи дисертантка класифікує «за фондоутворювачами» на 4 групи: 1) документи німецьких органів влади; 2) матеріали регіональних органів цивільної влади, створених військовою адміністрацією німців та згодом переданих у відання РКУ; 3) документи міських і районних управ РКУ; 4) документи місцевих судів, адвокатури та нотаріату.

Основну частину тексту підрозділу займає авторська характеристика змістової наповненості, ступеня вірогідності та інформаційного потенціалу неопублікованих документів з численних фондів центральних і регіональних архівів України. Заслужують на увагу констатації щодо критичного підходу до використання даних окремих груп неопублікованих джерел радянського походження, зокрема архівних слідчих і

кримінальних справ на колишніх суддів. Окрему увагу здобувачка приділила аналізу евристичного потенціалу опублікованих у спеціалізованих збірниках документів. У цьому контексті зауважується його невисокий рівень в археографічних виданнях радянського періоду в контексті теми дослідження. Критичне ставлення дисертантки викликали й окремі сучасні документальні видання, що характеризуються дослідницею як тенденційні. Водночас, з аналізу масиву опублікованих документів «випали» окремі новітні видання (див. напр.: *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944: Документи і матеріали.* — Кам'янець-Подільський, 2009. — 575 с.) У праці використано мемуарні видання діячів радянського партизанського руху, колишніх керівників і рядових працівників органів допоміжної адміністрації, пересічних українців, що опинилися у вирі війни та вижили, подолавши всі пекельні кола.

Хоча А.О. Іваненко й не залишила поза увагою такий важливий масив документальних матеріалів, як регіональна періодична преса часів німецької окупації, вона все ж не запропонувала тільки їх короткий перелік. Натомість варто було б здійснити хоча б загальний огляд цих джерел, насправді широко використаних у дисертації.

Дослідниця виокремила кілька груп джерел, залучених до написання тексту: директиви вищого нацистського керівництва та керівників Райхс-комісаріату «Україна» і військової адміністрації, нормативно-правові акти, якими регулювалася судова сфера, адвокатура й нотаріат, розпорядження місцевої німецької та допоміжної адміністрації, статистичні та аналітичні звіти, документація судових органів, адвокатури і нотаріату. Окремий блок джерел становлять кримінально-слідчі справи радянських правоохоронних органів на осіб, які виконували функції суддів, адвокатів та нотаріусів під час окупації. Цей специфічний вид документів дає змогу деталізувати не лише юридичні практики окупаційних властей, а й каральну спрямованість радянської юстиції, що тотально переслідувала всіх, хто у той чи інший спосіб співпрацював з німецькою адміністрацією.

Освоєння широкого спектру джерел дало змогу А.О. Іваненко розкрити підходи окупантів до організації, визначення структури та повноважень судових інстанцій, кадрового забезпечення юридичних установ, з'ясувати зміст і спрямування нормативно-правових актів, алгоритм контролю за їхньою діяльністю, формування на місцевому рівні підзаконного правового поля завдяки нормотворчості регіональних німецьких посадовців, засоби пристосування судової та іншої юридичної практики до місцевих умов та воєнних і окупаційних обставин, особливостей функціонування кримінальних та цивільних судів, сфери діяльності правових відділів місцевих управ, способів надання юридичних консультацій місцевому населенню, специфіку організації роботи органів реєстрації актів

цивільного стану, характер інструментів забезпечення судової процедури, а також вирішити низку інших дослідницьких завдань.

Встановлюючи змістове наповнення археографічних видань, виконавиця кваліфікаційної роботи простежила еволюцію цього нарративу від збірників препаративних і дозованих документів до повноцінних археографічних праць, що сприяли суттєвому розширенню джерельної бази досліджень у цій тематичній ніші.

У *підрозділі 1.3.* дисертації авторка окреслює фундаментальні теоретичні основи та історіософські орієнтири свого дослідження, методологічні засади та принципи його реалізації. Намагаючись ширше репрезентувати методологічний потенціал обраного наукового напрямку, дисертантка наповнює текст відповідного підрозділу розлогими цитуваннями праць світових авторитетів соціології, соціальної історії, філософії правової думки, герменевтики тощо. Разом із цим, запропонований авторкою методологічний ряд і методичний набір свого дослідження А.О. Іваненко окреслює надміру лаконічно та конспективно. Водночас позитивною рисою цього фрагменту є авторські пояснення або ж власне тлумачення змісту та сутності низки широко вживаних у дисертації спеціальних термінів і понять (с. 74–78).

У тексті підрозділу дисертантка лише побіжно згадує про «методику правознавства» й зовсім нічого не говорить про методи історичної психології, такі доречні в аналізі масиву документів особового походження, зокрема матеріалів допитів колишніх працівників юридичної сфери. Вочевидь, застосування методів психології в історичному дослідженні такого ґибу дозволило б краще «виписати» типові й специфічні риси осіб, які свого часу погодилися працювати в судових органах окупантів, адвокатури чи нотаріаті.

Переконані, що ширше залучення в контекст дослідження методики історичної психології, звісно ж за умови належного володіння нею, полегшило б зусилля дослідниці, спрямовані на формування узагальнюючого соціально-професійний образу працівників окупаційної юридичної сфери, дало б змогу точніше визначити мотиви їхньої співпраці з гітлерівцями. Загалом виглядає так, що найсуттєвіша перевага праці здобувачки — намагання конструювати власний нарратив у міждисциплінарному вимірі соціальної історії зі значним акцентом на методики правознавства, одночасно приховує в собі й найбільшу небезпеку — не втриматися в обраному методологічному річищі та скотитися на історико-правовий аналіз проблеми.

Як згадувалося вище, теоретичну основу дисертації сформували на-працювання провідних фахівців, у яких концептуалізуються різні аспекти функціонування владних структур. Так, у рамках неінституційної теорії

Д. Норта трактуються поняття «інституція» та «організація», а в руслі загальної теорії систем — термін «окупаційний режим». Здійснена ревізія термінологічного апарату дала змогу відсепарувати ідеологізовані рудименти радянської доби («військово-каторжний режим», «реставрація буржуазно-поміщицьких порядків», «рабсько-кріпосницька праця» та інші), обґрунтувати сучасне трактування таких понять як «легітимність», «легальність», «військово-поліцейський характер німецького окупаційного режиму», «зона відповідальності військової адміністрації», «правові відносини» та інші ключові терміни.

Одночасно з загальнонауковими методами виконавиця дисертації послуговувалася прийомами герменевтики, компаративістики, дослідницькими методиками інших гуманітарних дисциплін.

У сукупності обране методологічне кредо дало змогу виконати кваліфікаційну роботу на належному теоретичному та фактографічному рівні, що враховує досвід і результати наукових студій в Україні та за кордоном, сформулювати повноважні й аргументовані висновки.

Текст структурно вибудований таким чином, аби це сприяло оптимальному і збалансованому висвітленню всіх проблем, визначених для опрацювання. Логікою такої композиції обумовлено загальну характеристику нацистського «нового порядку» у всіх його інституційних та організаційних виявах. Не абстрагуючись винятково у бюрократично-адміністративній системі координат, авторка співставляє управлінський апарат Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації через призму мети і завдань «походу на Схід», поставлених правлячою верхівкою III Райху, методів освоєння й експлуатації майбутнього «життєвого простору» для німецьких колоністів, специфічне ставлення до місцевого населення. Окреслюючи спеціалізацію та зони компетенції кожної зі структурних одиниць на всіх рівнях вибудованої окупантами адміністративної системи, А.О. Іваненко фіксує субординаційні моменти, суперечності, дублювання функцій та паралелізм у діяльності різних ланок апарату, вказує на те, якими мотивами керувалася німецьке військово-політична верхівка, формуючи таку складну систему окупаційних органів та відповідне правове поле, в якому вони діяли, проводить лінію розмежування між німецькою військовою та цивільною адміністрацією і допоміжними органами управління на місцях. Частина негараздів у сфері управління інтерпретується через призму особистого й відомчого конфлікту між райхсміністром окупованих східних територій А. Розенбергом та очільником РКУ Е. Кохом.

Здобувачка полемізує з деякими дослідниками щодо характеристики нацистського управління в окупованій Україні як тоталітарного, позбавленого будь-яких поступок місцевому населенню та базованого на

централізованій вертикалі влади, де створення представницьких органів не припускалося. Таку характеристику «нового порядку» А.О. Іваненко справедливо називає неповною та солідаризується з думкою свого наукового консультанта, проф. О.М. Гончаренка, який запропонував тезу про «системну політичну кризу» окупаційного режиму в РКУ (с. 87). Однак це твердження потребує уточнення. На наш погляд, ідеться скоріше про *системну кризу управління* у питаннях тактики окупаційного режиму, адже стратегічні цілі нацистів щодо перетворення України на «життєвий простір» для Німеччини однаково поділяли як райхскомісар Е. Кох так і райхсміністр А. Розенберг. Німецька управлінська модель, характеризується багатofункціональністю, взаємозамінністю, високим ступенем паралелізму та дублюванням службових компетенцій різних відомств і установ. Для дотримання місцевим населенням правомірної поведінки відповідно до діючих юридичних приписів, які мали охоронятися владою, німецьким адміністраторам довелося створювати абсолютно нову нормативно-правову базу, оскільки радянська юриспруденція оголошувалася скасованою. Необхідно було врегульовувати адміністративні, цивільні, сімейні, кримінальні правовідносини місцевого населення. Твердження радянської історіографії про безправний правовий статус населення окупованої України, вважає дослідниця, не має нічого спільного з реальною ситуацією, яка склалася на той час. Це було вигадкою радянських пропагандистів та очільників СРСР. Правовий статус суттєво обмежувався, але був аж ніяк не «безправним».

Трактуючи український соціум як «суспільство окупаційного типу» (за О. Гончаренком), здобувачка окреслює притаманні йому риси: статеві, вікові та соціальні диспропорції, розрив усталених соціальних зв'язків, втрата традиційних джерел поповнення родинного бюджету, дезорганізація матеріального забезпечення, штучне обмеження споживання, гострий товарний дефіцит, деурбанізація, примусове працевикористання включно з вивезенням на роботи до Райху, деінтелектуалізація, дискримінація і геноцид на етнічно-расовій основі, диференційоване ставлення до представників різних національних груп (фольксдойче, українців, євреїв, ромів). До цього варто було б додати глибоке морально-психологічне пригнічення, що стало наслідком тотального терору, масових страт євреїв та ромів, учасників руху Опору, місцевих мешканців, яким інкримінувалася його підтримка, а також провідних громадських і культурних діячів.

Вказуючи на відмінну від Німеччини нормативно-правову базу на «східних землях», виконавиця дисертації стверджує, що це стало переконливим свідченням перетворення нацистами українських земель на зону тотальної експлуатації і терору. За авторським визначенням,

нацистський окупаційний режим слід вважати «німецькою континентальною військово-поліційною колоніальною структурою». Водночас потребує додаткової аргументації теза про те, що під час окупації України тут почало складатися «німецьке колоніальне суспільство», хоча слід визнати формування окремих його ознак та елементів. Для кристалізації такої специфічної спільноти гітлерівцям забракло часу.

До позитивних рис концептуальних побудов А.О. Іваненко слід віднести «розведення» директив карально-репресивного спрямування та нормативно-правових актів, покликаних регулювати сферу повсякденних стосунків (цивільних, майнових, трудових, сімейних та інших). Це суттєво підважує схему, згідно з якою правові відносини на окупованих Німеччиною та її союзниками українських теренах розглядалися винятково в руслі нацистського терору і геноциду. Свого часу такі підходи залишили на периферії дослідницького зацікавлення важливий сегмент правовідносин у рамках певного, — хай і доволі специфічного, — правового поля і пролонгувало використання міфологеми про «нікчемний правовий статус» населення окупованих територій, що межувало з «повним безправ'ям».

У дослідженні встановлено, що впровадження на окупованій території правових норм урегулювання відносин, особливо посилилося після провалу «бліцкригу», коли окупанти змушені були впорядковувати захоплену територію. На основі проведеного аналізу роботи судових установ, дисертантка констатує «високий рівень правотворчості регіонального та місцевого німецького управлінського апарату».

А.О. Іваненко порушує важливу проблему невідповідності між нацистською ідеологією й окупаційною практикою. Продиктовані расовою теорією нацизму вимоги щодо недопущення будь-якої автономності місцевої допоміжної адміністрації вступили в суперечність із реальною ситуацією на окупованих територіях. Йдеться про те, що в умовах крайнього дефіциту німецьких кадрів до роботи в апараті місцевої влади окупанти мусили допустити осіб із місцевого населення (с. 93). Критично оцінюючи можливості нацистів «умиротворити» майбутній «життєвий простір» винятково терористично-репресивними методами, авторка дисертації проводить думку про те, що для врегулювання ситуації на окупованих територіях німецьким адміністраторам довелося створювати певний правовий режим репрезентований місцевим законодавством, судами, адвокатурою та нотаріатом (с. 100).

Предметний розгляд функцій судів та нотаріальних установ як складових елементів окупаційних органів управління вивів виконавицю кваліфікаційної роботи на їхнє пояснення потребою в ефективних засобах забезпечення правопорядку, врегулювання різноманітних соціальних та

економічних проблем, щоденних майнових, сімейних та інших відносин, для чого репресивно-силові засоби виявилися абсолютно непридатними. У тексті також наголошується, що неспроможність Берліна сформувати на захоплених українських землях струнку адміністративну вертикаль і горизонталь, міжвідомчі та особисті тертя між окремими німецькими високопосадовцями обумовили своєрідний адміністративно-правовий люфт, за якого керівники середнього та нижчого рівня змушені були займатися нормотворчістю з метою ефективного і своєчасного виконання розпоряджень нацистської верхівки. З іншого боку, це спричинило значну розбіжність у підходах та способах регулювання різних сфер окупаційної дійсності. Зауважимо, що обрана дисертанткою компаративістська методика при вивченні як питоми історичних, так і правових аспектів цієї частини проблеми, виявилася доволі ефективною, оскільки дала змогу не лише розкрити її фактичний контекст, а й виявити, співставити та проаналізувати відмінності в організації та функціонуванні судів в обох окупаційних зонах.

Належна увага у праці приділяється кадровій проблемі, оскільки фахівців у цій галузі на окупованій території залишилося обмаль, а їхня підготовка припинилася. Ще одним «вузьким місцем», яке доводилося долати німецьким властям, дослідниця вважає формування нового правового поля замість радянського, окремі сегменти якого німецьке керівництво пролонгувало на деякий час. Однак, як слушно стверджується в дисертації, вирішувати ці питання належало невідкладно, як і відновлювати роботу судів, нотаріальних контор, адвокатів, установ реєстрації актів цивільного стану, оскільки їхня відсутність спричиняла дезорганізацію повсякденного життя й перешкождала реалізації намірів та планів німецьких властей.

Реконструючи процес створення правових/юридичних відділів у складі великих міських та районних управ, А.О. Іваненко пояснює ці кроки потребою регулювання широкого спектру правовідносин, а також виконання функцій судових та нотаріальних установ до часу відновлення останніх, а запровадження інституту юрисконсульта у загальних відділах управ — прагненням якимось узгодити велику кількість нормативно-правових актів, які часто були продуктом різних юридичних систем і незрідка вступали в суперечність між собою. Зазначається, що саме на правові відділи покладалася координація діяльності судових органів, нотаріату й адвокатури, а також широке коло функцій, пов'язаних з юридичним забезпеченням роботи допоміжних органів управління (реєстрація та візування різних документів, підготовка ухвал міських і районних управ, вироблення типових договорів та інших документів дозвільного змісту, доповідних записок, а також надання юридичних консультацій тощо.

Характеристика правозастосовної практики в Райхскомісаріаті «Україна» та військовій зоні окупації супроводжується з'ясуванням компетенції німецьких та місцевих кримінальних судів, висвітленням процесу формування кримінального права, призначеного спеціально для окупованих територій, різноманітних адміністративних та кримінальних санкцій. Дисертантка зазначає, що на відміну від Райхскомісаріату «Україна» на теренах, підконтрольних військовій адміністрації, не існувало єдиного нормативно-правового акту, який би регулював правовідносини, а ті з них, що з'являлися, часто мали комплексний характер, охоплюючи сфери цивільного і кримінального права, визначали підсудність судам справ у певних містах і регіонах. У цій частині тексту детально висвітлюються особливості застосування покарань за вчинення різних правопорушень та кримінальних злочинів, а також мотивація розмежування компетенції місцевих судів та військових комендатур і бургомістрів, які вимушені були виконувати судові функції.

Розглядаючи підходи до нормативно-правового регулювання сфери цивільних відносин, дослідниця фокусується на окупаційній юридичній техніці, що передбачала створення і впровадження локальних та відомчих нормативно-правових документів. Аби уникнути надмірного заглиблення у суто юридичні тонкощі, авторка наповнює матеріал сюжетами, що ілюструють не тільки стратегічну орієнтацію заходів у цій сфері, а й конкретні підходи до регулювання цивільних правовідносин. Зокрема, наводяться факти, що свідчать про юридичний супровід антиєврейських акцій нацистів, повернення «у власність держави» привласненого державного, колгоспного та іншого майна. Детально аналізуються юридичні акти на кшталт «Правил для тимчасового врегулювання особистого, сімейного і спадкового права в Райхскомісаріаті «Україна» та інші подібні документи. В умовах, коли без спеціальних регуляторів неможливо було вирішити низку складних проблем, що в умовах війни ставали типовими (успадкування, право власності, опікунство, встановлення дієздатності тощо), поява таких інструментів, на переконання здобувачки, сприяла унормуванню принаймні якихось ділянок функціонування соціуму, полегшувала виживання багатьох родин та окремих людей в екзистенційних ситуаціях.

Втілення у щоденну практику положень сімейного права розглядається у контексті підвищення соціальної мобільності, спричиненої інтенсивними масовими міграціями, появою в німецькому тилу великої кількості розпоршених оточенців, відпущених по домівках радянських військовополонених, які шукали спосіб легалізуватися й адаптуватися до вкрай несприятливих обставин, а також масового сирітства, розпаду родин. З необхідністю унормування пов'язаних з цими явищами проблем

у дисертації пов'язується поява у травні 1942 р. «Тимчасових правил щодо розлучення та одружень», у березні 1943 р. — постанови райхс-комісара «Про нові правила укладання шлюбів для місцевого населення», а також низки інших нормативно-правових актів, що охоплювали практично весь спектр сімейних відносин у найдрібніших деталях. Здобувачка вказує на те, що на території, підконтрольній військовій адміністрації, не існувало єдиного нормативно-правового акту, який би регулював сімейні правовідносини, а також інші відмінності в окремих положеннях документів, оскільки вони продукувалися різними військовими комендатурами у всіх регіонах військової зони.

Через призму повсякденного функціонування місцевого соціуму та потребу унормування каральної судової практики викладено матеріал про інституційно-правове забезпечення роботи кримінальних та цивільних судів. Це дає змогу сформувати доволі повне уявлення про підсудність і процедуру судового провадження, підбір кандидатур на суддівські посади, субординацію, сферу повноважень кримінальних та цивільних судових інституцій, камер шліхтерів, касаційних камер, лінію розмежування між кримінальними і цивільними судовими установами, заробітну платню співробітників цих установ, форми підготовки та підвищення їхньої кваліфікації, номенклатуру адміністративних та кримінальних санкцій. Аналіз джерел підвів дослідницю до висновку про те, що внаслідок дефіциту суддівських кадрів та незадовільного матеріального забезпечення функції кримінального і цивільного судочинства поєднувалися в одній установі практично у всіх регіонах РКУ.

Праця містить аналіз «вузьких місць» та недоліків у сформованій окупантами системі правосуддя: зокрема, йдеться про брак належної фахової підготовки у багатьох суддів, зловживання службовим становищем, аморальний спосіб життя окремих служителів «Феміди» та інше.

Виокремлюючи особливості організації судочинства у зоні військової адміністрації, дослідниця приділила увагу різним інституційно-організаційним формам, зокрема, конфліктно-примирливим камерам, створеним на початковому етапі війни, а пізніше — мировим судам, що виникли внаслідок наказів польових комендатур, судовим комісіям. У деяких місцевостях ВЗО судові функції належали до компетенції бургомістрів, у апараті яких існували посади їхніх заступників із судових справ. У цій частині тексту розглядаються такі питання, як підсудність окремим судовим інстанціям, касаційно-апеляційна процедура, передача судових функцій правовим відділам органів місцевого управління.

Цікавий зріз проблеми запропоновано у підрозділі 5.3, де діяльність цивільних та кримінальних судових інстанцій оцінюється через призму візії німецької окупаційної адміністрації. Наведені у праці свідчення

віддзеркалюють кадрові та організаційні труднощі, чинники, що ускладнювали процес складання та функціонування системи правосуддя на зайнятих Вермахтом українських землях. Дійшовши висновку про загалом позитивну оцінку окупаційними чиновниками досвіду створення місцевих судів (яким окупаційна адміністрація змогла передати непотрібний їй тягар врегулювання правовідносин місцевого населення), авторка зауважує й основні проблеми у цій сфері — відсутність професійних кадрів і повноцінної правової бази.

У праці детально розкрито особливості організації нотаріальної та адвокатської служб, зокрема, нормативно-правове забезпечення, коло повноважень, субординаційна підлеглість, матеріальне й кадрове забезпечення, вартість послуг, вимоги до кандидатів на заповнення відповідних посад, види стягнень і покарань за порушення нотарями та адвокатами існуючих приписів.

На дисциплінарному порубіжжі історії та юриспруденції виконано розділ 6, у якому аналізуються процесуальні практики. Такий підхід видається виправданим з огляду на те, що дає змогу наповнити конкретними фактами матеріали попередніх розділів, з'ясувати філософію та ідеологію судової системи, сформованої у німецькій зоні окупації, простежити еволюцію та бюрократизацію судових і оскаржувальних процедур, відтворити алгоритм досудового розслідування, встановити їхню вартість, а головне — виявити вплив цих заходів на врегулювання майнової, сімейної, трудової та інших сфер правовідносин, мінімізацію криміногенних факторів, простежити типологічний ряд правопорушень, а також зміст цивільних та кримінальних справ, акценти адміністративних стягнень та адміністративних покарань.

Спеціальні сюжети присвячені судовому порядку провадження майнових спорів місцевого населення, що стали найпоширенішими випадками конфліктів та звернення до судових органів за умов війни та окупації, а також сімейних справ.

«Залюднення» цієї частини тексту переводить дослідження у соціально-правову площину і робить віддзеркалення подій рельєфнішим, сповненим внутрішньої напруги і драматизму, притаманних подіям воєнної епохи.

А.О. Іваненко наголошує, що найменш захищеними категоріями цивільного населення були неповнолітні, особи з особливими потребами й ті, хто потребував утримання чи опіки. У праці показано, в який спосіб вирішувалися справи про аліменти на дітей, у зв'язку з позовами батьків щодо їхнього утримання за рахунок дітей, забезпечення житлом окремих членів родин, зокрема тих, на утриманні яких перебували неповнолітні, усиновлення й опіки.

Аналіз кримінального судочинства супроводжується констатацією того, що з метою залякування місцевої цивільної людності нацисти широко використовували принцип колективної відповідальності та заручництво, що засуджувалося міжнародним гуманітарним правом. У тексті проводиться лінія на розмежування між справами, що належали до відомих місцевих та німецьких кримінальних судів. При цьому наголошується на тій обставині, що на території військової зони діяли не приписи Німецького Кримінального Кодексу, а окремі, не кодифіковані нормативно-правові акти.

Аналізуючи кадрове забезпечення роботи юридичних установ (підрозділ 7.1) дисертантка встановила, що більшість суддів, які працювали за часів окупації, були дипломованими юристами ще з дорадянським досвідом, яких більшовицька влада позбавила права на професію, спровокувавши внутрішній конфлікт таких осіб із системою. Поряд із цим здобувачка простежує за джерелами випадки, коли на юридичних посадах працювали особи без фахової освіти, або ж спеціалісти, які отримали юридичний фах і працювали вже за радянської влади. Основною колізією тут виступає люфт між потребами підокупаційного соціуму у врегулюванні широкого спектру правовідносин та забезпечення правопорядку, з одного боку, та співпрацею з німецькою окупаційною владою, що у радянському праві кваліфікувалося як «зрада Батьківщини» і каралося за найвищою шкалою, — з іншого. Трактуючи цю проблему в руслі моделей виживання цивільного населення, А.О. Іваненко робить наголос на тому, що, виконуючи функції службовців правових відділів, суддів, нотарів, адвокатів, такі особи не лише долучалися до реалізації окупаційної політики, а й сприяли вирішенню повсякденних проблем, що поставали перед підокупаційним суспільством. У зв'язку з цим юридична оцінка радянською «Фемідою» таких дій інтерпретувалася в прокрустовому ідеологічно-кримінальному ракурсі і спрямовувалася на залякуючий ефект каральних заходів. На підставі інформації, отриманої завдяки опрацюванню слідчо-кримінальних справ, простежується доля людей, які працювали в системі судочинства, адвокатури й нотаріату та звинувачувалися радянською владою в колаборації.

Особисті долі колишніх працівників окупаційних юридичних установ після їх арешту радянськими органами держбезпеки стали предметом розгляду авторки в тексті підрозділу 7.2. Із всього масиву джерел дослідниця виділяє архетипи життєвих умов та особистих обставин, що визначили шляхи потрапляння вчорашніх працівників юридичних окупаційних установ до зони уваги радянських спецслужб, простежує типові наслідки цього зацікавлення та варіанти того, як складалися долі таких осіб після відбування покарання. Зазначимо, що в матеріалі розділу 7

авторка дисертації намагалася не лише об'єктивно підійти до визначення реальних мотивів співпраці працівників окупаційної юридичної сфери з гітлерівцями, а й реконструювати узагальнений соціально-професійний портрет, що їй певною мірою вдалося. Проте ці зусилля виглядали б куди ефективнішими, аби дослідниця залучила в контекст дослідження свого основного джерельного масиву — документів радянських спецслужб — не лише методи історичної герменевтики чи соціології, а й методики історичної психології. Сподіваємося, що це складне методологічне завдання все ж знайде своє вирішення в наступних працях А.О. Іваненко.

Кваліфікаційна праця містить емпірично обґрунтовані висновки й теоретичні узагальнення, що відображають основні результати дослідження.

Відзначаючи здобутки виконавиці дисертаційного проекту, слід вказати й на окремі недоліки.

Формулюючи об'єкт дослідження, очевидно, варто було б вказати на місце органів юридичної сфери у системі соціальних відносин, а й у правовому супроводі німецької окупаційної політики і легітимації нацистського режиму в Україні.

В огляді літератури не згадано відповідні праці В. Стецкевича, О. Маруценка та О. Маєвського. Більш розгорнутою могла бути характеристика напрацювань зарубіжних дослідників проблематики окупаційної доби в Україні.

Важко погодитися з твердженням про те, що в окупованій Україні не поширювалася ідеологія нацизму, оскільки у підкупаційній періодиці регулярно публікувалися пропагандистські матеріали про «нову Європу», «жидо-більшовизм», «західний імперіалізм», у яких проводилися ідеї расизму, насаджувалося нацистське уявлення про світоустрій та особливу місію Німеччини.

Суперечливою видається теза про те, що «німецьку окупаційну владу більше непокоїло безпосереднє загарбання відповідних територій, аніж реальне наступне їх «умиротворення». Насправді без упокорення місцевого населення, яке мало слухняно виконувати всі розпорядження німецької адміністрації, Берлін не зміг би отримати того, до чого він так прагнув: тотального контролю над завойованими землями, максимального викачування продовольчих, сировинних та людських ресурсів. Тому пріоритетність вказаних завдань з часом змінювалася на користь «освоєння життєвого простору».

Якщо обставини творення та функціонування юридичних відділів на території РКУ розкрито доволі повно, то діяльність аналогічних інституцій у зоні військової адміністрації — конспективно. На початку підрозділу 5.4 дещо однобоко визначені завдання нотаріату, хоча у тексті вони доволі повно представлені через функції, які виконували нотаріуси.

В одному фрагментів зазначається, що у військовій зоні окупації існували уніфіковані нормативно-правові акти, в іншому — навпаки.

В історіографічному огляді варто було більше уваги приділити працям зарубіжних та діаспорних авторів, у яких знайшла висвітлення окупаційна політика нацистів в Україні.

Дисертація значно виграла б за умови наведення кількісних показників щодо участі фахівців в судовій системі, нотаріатах, адвокатурі окупаційного періоду в Україні. Безумовно, що цей сегмент може скласти серйозну перспективу в подальших наукових пошуках здобувачки.

На сторінках дисертації згадується про діяльність судової системи для громадян німецької національності. Вважаємо, що варто було б сказати про взаємовідносини між останньою та судовою системою для місцевого населення окупованої України.

На наш погляд, дисертантці необхідно було б надати увагу такому явищу як хабарництво у судовій системі для місцевого населення. Відомо, що хабарництво мало місце в окупаційних органах влади, в поліційних підрозділах.

Торкаючись проблем колаборації, варто співставляти радянські нормативно-правові акти і сучасне трактування цього явища істориками і правознавцями, адже деякі з них взагалі ставлять під сумнів коректність застосування терміну «колаборація» для позначення дій місцевого населення, яке у різних формах комунікувало і взаємодіяло з німецькою адміністрацією.

Очевидно, пізнавальний потенціал дисертації значно посилено би включення до змісту праці статистичних таблиць, діаграм і графіків, які б унаочнили її текстуальну частину та сприяли кращому сприйняттю, без сумніву, цікавого й наповненого емпірикою тексту. Так само варто було б схематично відобразити як вертикальну ієрархію так і горизонтальну функціональність німецьких окупаційних органів влади і місцевих органів юридичної сфери на теренах РКУ та ВЗО у 1941–1944 рр.

Дисертаційна проблематика є міждисциплінарною за характером, багатоаспектною за змістом, а, отже, складною для дослідження. Заявлений авторкою соціально-історичний підхід та аналіз сюжетів, що характеризують особливості нацистського окупаційного режиму в соціально-правовій сфері України у 1941–1944 рр. потребував застосування сучасного методологічного інструментарію, що поєднує загальнонаукові, історичні, правові і соціологічні, психологічні методики. Відтак природно, що здобувачці не завжди вдавалося утримати предмет свого дослідження в річищі соціальної історії, рівною мірою висвітлити всі аспектно-тематичні сегменти теми, сформулювати однаково глибокі за аналітичною ознакою положення, окремі з яких мають дискусійну природу.

Не вдаючись до детального коментування загальних висновків і ключових авторських тверджень і теоретичних побудов, відзначимо обґрунтованість більшості з них, системність, доволі високий теоретичний рівень узагальнення.

У тексті часом трапляються стилістично недовершені звороти та сформульовані речення, окремі русизми.

Однак ці та інші зауваження суттєво не знижують рівень виконаного дослідження і не ставлять під сумнів його належний кваліфікаційний рівень. Основні результати наукового пошуку А.О. Іваненко, оприлюднені в її публікаціях та дисертації, заповнюють за давнину лакуну і, хочеться вірити, спонукатимуть інших дослідників просуватися далі у студіюванні проблематики німецько-румунського окупаційного режиму в Україні в роки Другої світової війни.